

UKRAIŃSKA HISTORIA W KONTEKŚCIE IMPERIALISTYCZNEJ DWUZNACZENIOWOŚCI

W XIX-wiecznej literaturze rosyjskiej możemy zobaczyć ujednoczenie w sensie wizerunku imperialnym Ukrainy. Inicjowany ten proces został przez literaturę wędrówkową, która reprezentuje obszar ukraiński, jako utraconego raju, oznaczonego dla rosyjskiego odbiorcy romantyką dwuznaczeniowości: on jednocześnie odpycha i przyciąga (W. Izmałow, P. Sumarokow, P. Szalikow, I. Dołgoruki, I. Wernet i in.) W. Macapura wskazuje, że autorzy gatunku «podróży» «znacznie mitologizowali ukraińską rzeczywistość, tworząc atrakcyjne wizerunki Arkadii oraz Awzonii, kraju, gdzie mieszkają ludzie wesole i szczęśliwe»¹. Moment alienacji jest powiązany z podświadomym rozumieniem tego, że ziemia ukraińska jest cudzym terytorium, gdzie są odmienne język, kultura, tradycji. Ponadto, ze względu na imperialne ambicje, ta «inność» zostaje kodowana jako coś niskiego, gorszego, beznadziejnie prowincjonalnego. Jednak również istnieje kierunek atrakcyjny, który przewiduje przyciąganie do obiektu pozornie śmiesznego – ziemia ukraińska jest całkiem udaje się do budowy Imperium. Ta atrakcyjność prowokuje tłumienie / zapomnienie o tą «inność» ukraińskiego, jej «obcości», która prowadzi do substytucji pojęć, gdy Ukraina z «nie-swojej» ziemi staje się dawno utraconym anarchicznym rajem, w którym jest zachowano twarz autochtoniczną Rosji. Topos «swojej, ale dawno zapomnianej ziemi» potrzebował wewnętrznego wypełnienia. Treścią jego są trzy poziomy egzotyki ukraińskiej: egzotyka rozrywkowa (egzotyczne tubylce – «племя поющее и пляшущее» za A. Puszkinem) egzotyka autochtoniczna («miejsce stałego pobytu w przeszłości», gdzie stara rosyjska tożsamość skrapla się w swym unieruchomieniu / pozaewolucyjnością), egzotyka tajemnicza (kraj irracjonalny i diabelski). XIX wiek dla Imperium Rosyjskiego staje się nie tylko czasem ustalenia konsolidacji i legitymacji imperialnej ekspansji w kulturze, ale także formacją kontrdyskursu, skierowanego większą częścią nie na dzieje kolonizatorskie, lecz na zdobycie Autokracji. Prezentantami są członki ruchu Dekabrystów

1 В. І. Мацапура, Українська тема в російській літературі першої половини ХІХ століття (проблеми еволюції, міфологізації, інтертектуальності) / В. І. Мацапура. Автореф. дис. доктора філолог. наук: 10.01.02. – Таврійський Національний університет ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2002. – С. 8.

(«Związek poratunku» w Kijowie, «Związek mecenatski» po raz pierwszy w Moskwie, a później w St. Petersburgu, «Towarzystwo Północne» w Petersburgu, «Towarzystwo Południowe» w Tulczynie, «Towarzystwo Zjednoczonych Słowian» w Nowogradzie Wołyńskim). Istotną częścią tego kontrdyskursu była kwestia ukraińska: w latach 1820 czytelnicy zaznajomieni z twórczością dekabrystów, którzy uwielbiali wolności indywidualne oraz polityczne, wyznawali Wiecze Nowogródzkie wraz z hetmanem wyborczym jako przykład tradycji demokratycznej, którą jeszcze można odnowić². M. Zerow wyróżnił czynniki, które sprawowały falę zainteresowania się przez Rosję kulturą ukraińską lat dwudziestych XIX wieku. On uważał, że inteligencja rosyjska interesowała się Ukrainą najpierw jako krajem romantycznym, znanym wielkością swych krajobrazów stepowych. Tak że «wspomnienia

ostatniej walki społeczno-politycznej na Ukrainie», dostrzeżone przez «Historię Russów» pseudo-Koniskiego (jaką tak wysoko cenił Puszkina), stali się rzeczą podstawową do «romantycznych marzeń o wolności» poetów³. Jednak, naszym zdaniem, w tym okresie ukraińska historia, kultura wpadają do zaczarowanego koła manipulacji imperialnej, które zostało wy- różnione przez podwójny dyskurs: proimperialne i antysamodzierzawcze. Rosyjskie pisarze zwracali się do kwestii ukraińskiej jako do źródła, w którym kryje się doświadczenie walki z ekspansją cudzoziemską. Z jednej strony ona stawała się okazją na mitologizację właściwie walki z ograniczaniem wolności, z innej – była przewiązana do kontekstu imperialnej dwuznacze- niowości rosyjskiej: walka z Polakami, Turkami, stała się rzeczą podstawową do legitymnej heroizacji, obszar relacji pomiędzy Ukrainą a Rosją został unieruchomiony (Ukraina nie istnieje poza Rosją). Dekabryści nigdy nie omawiali możliwości wyzwolenia Ukrainy spod uzurpacji imperialnej, natychmiast skorzystali się z ukraińskiej historycznej przeszłości. Ideolodzy dekabrystów tworząc swoją własną wizję na przyszłość Rosji, wskazywali na możliwość jej reorganizacji na Monarchię Konstytucyjną, Federację Piętnastu Państw – «Konstytucja» M. Murawjowa; Scentralizowaną Republikę – «Ruska Prawda» P. Pestela, ale bez zmiany istniejących granic, bez podziału «innych» narodów, które tworzą obszar Imperium Rosyjskiego. Należy zauważyć, że dosyć ambiwalentnie w kontekście ukraińskiego prawa historycznego wygląda praca polityczna P. Pestela. Jego «Russką Prawdę» on bazował na pamiętce Rusi Kijowskiej – okres formacji państwo- wej Ukrainy, w ten czas, gdy projekt konstytucyjny dekabrysta nie zawie-

2 М. В. Шкандрій, обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Мирослав Шкандрій. – К., 2004. – С. 164. 3 М. Зеров, Українське письменство ХІХ ст. Від Куліша до Винниченка: Лекції, нариси, статті / Микола Зеров. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. – С. 102.

rał żadnego punktu wskazującego na pojedynczość ukraińskiej organizacji państwowej. Wraz z tym P. Pestel uważał, że narody, które zamieszkują na terytorji państwa rosyjskiego muszą zasymilować się w jedyny rosyjski naród. Autor «Russkiej Prawdy» początku XIX wieku używa pojęcie «ruski», które utożsamia się nim z rosyjskim i wskazuje również na to, że Ukraińcy są Rosjanami. Imperialną dwuznaczeniowość możemy znaleźć w tekstach K. Rylejewa o temacie ukraińskim. W poematach «Wojnorowski», «Naływajko», dumie «Bogdan Chmielnicki» poeta prezentuje ambiwalentną wizję na historię Ukrainy, możliwość jej niepodległości. Tak że możemy znaleźć kilka opcji pojęcia «Ukraina». Ukraina jako chwata i wolność, Ukraina jako kolonia, Ukraina jako patriarchalna idylla. Pierwszy oraz drugi koncepty są powią- zane z kozacką społecznością: Siecz Zaporoską on nazywa wolną («Za Siecz wolną stojąc...»), Kozacy są chwalebne i odważne (o kozaku-hajdamaku: «Движенья, поступ, гордый взор, / Черты, жупан – все род высокий...»⁴). W dumie «Bogdan Chmielnicki» poeta udaje się do romantycznej mito- logizacji walki Ukraińców przeciwko Polakom pod przewodem B. Chmielnickiego. Duma zawiera w sobie elementy «tekstu w tekście»: ona zaczyna się krótkim opowiadaniem o życiu ukraińskiego hetmana. W niej autor tworzy ciekawy łańcuch zdarzeń – od motywu powstania Ukraińców prze- ciwko Polakom (osobiste zemsta B. Chmielnickiego: «Чаплицкий, захватив селение, похитил у него подругу и высек плетьюми малолетнего его сына. Хмельницкий поехал в Варшаву, жаловаться, но не нашел управы. Тогда он поклялся отомстить всем полякам»⁵) do skutków

(przejście Ukraińców pod protektorat cara rosyjskiego: «Поляки заключили с малороссиянами и запорожским войском мирный договор под Белою Церковию; но, несмотря на сие, не упустили случая оскорблять их. Сии притеснения заставили Хмельницкого просить российского государя о принятии его с войском в подданство...» 6). K. Rylejew kończy tę historyczną wskazówkę wytłumaczeniem imienia hetmana: «За освобождение отчины его прозвали Богданом, т. е. богом дарованным избавителем»7). Badanie ułatwia re- sepcję historyczną o osobowości B. Chmielnickiego, węzłami którego są zemsta Polakom / Czaplіńskiemu oraz unii z Rosją, która zawiera zawiera mitologiczny koncept imperialnego zbawienia narodu ukraińskiego. Tekst poematu jest poetycka wersja eksploracji historycznej. Tradycyjnie dla rosyjskiej imperialistycznej romantycznej recepcji nacjonalne ukraińskie zawiera się w zabawkowym kontekście kochania: przyszły hetman poratowany zakochaną w niego żoną wroga, przyjeżdża z powrotem do Ukrainy

4 K. Ф. Рылеев, Избранное / К. Ф. Рылеев. – К.: Молодь, 1984. – С. 164. 5 Ibidem. – S. 136. 6 Ibidem. – S. 137. 7 Ibidem. – S. 137.

i podejmuje powstanie przed Polakami. Naszym zdaniem, prowadzi to do zmniejszenia patosu krajowego: B. Chmielnicki zmienia dwie różne za swoim ładunkiem wartościowym maski – bohater-mściciel, który będzie bronił godność kobiecego/ukraińskiego/wykradzionej żony («Отмстит убийства и хищенье, / Бесчестье жен и дочерей!»8) i bohater-kochanek, który zgadza się na najpierwszą ofertę żony wroga («Я полюбила – и пала / Из сих оков тебя извлечь; / Я связь с тираном разорвала; / Будь мой!» – «Я твой!» – «Прими свой меч!»9). Zdanie K. Rylejewa wobec prawdopodobnej wolności Ukrainy / społeczności kozackiej jest dwuznaczniowe. W momencie, gdy obiektem narracji występują relacje pomiędzy Ukrainą a Polską (poemat «Naływajko»), on odczytuje ich w cesarskim systemie koordynacji, według którego Polacy są wrogami-kolonizatorzy, a Ukraińcy są skolonizowanymi: Едва возникнувший из праха, С полуразвенчанным челом, Добычей дерзостного ляха Дряхлеет Киев над Днепром10. Autor mówi o potrzebie uwolnienia się spod polskiego jarzma kolonialnego. Ukraińcy, którzy walczą przeciwko polskiej ekspansji nominowane przez K. Rylejewa jako bohaterzy. W ich mowę on wprowadza patriotyczne słowa: Ты прав, мой друг, люблю родных, Мне тяжело видеть их в неволе, Всем жертвовать готов для них, Но родину люблю я боле11. Negatywny stosunek do Polaków w kontekście relacji polsko-ukraińskich motywowany są nie tyle świadomym dążeniem narodu ukraińskiego do wolności, jak nieświadomą rosyjską wrogością wobec Polsce, która była wyróżniona jako przeciwnik w posiadaniu na terytorium Ukrainy. Nic dziwnego, że czasami autor «zapomina» o ukraińskim kontekście. To powoduje zamęt pojęciowy: Naływajko pragnie zwolnienia Małorosii, «Ukrainy» (w XIX wieku, te nazwy odnosili się do różnych terytorium), ale zamieszkałe przez Rosjan: Чтоб Малороссии родной, Чтоб только русскому народу Вновь возвратит его свободу... і далі: Мне ад – Украйну зреть в неволе, Ее свободной видеть – рай!12

8 Ibidem. – S. 137. 9 Ibidem. – S. 139. 10 Ibidem. – S. 200. 11 Ibidem. – S. 204. 12 Ibidem. – S. 205.

Autorska ambiwalentność w stosunku do ukraińskiej historii pojawia się, gdy K. Rylejew mówi o relacji ukraińsko-rosyjskich (poemat «Wojnarowski»). W tym kontekście ukraińska kozacka wolność jest rozumiana tylko jak chwalebna archaiczna przeszłość. Pod względem na to autor pozwala swoim bohaterom nazywać Rosjan moskalami oraz wrogami: Ее тоски не зрел москаль – Она ни разу и случайно Врага страны своей родной Порадовать не захотела...¹³ W poemacie «Wojnarowski» ukraińska wolność jako niemożliwa we współczesnym autorowie świecie archaiczność, zakodowana w dwóch stacjach głównego bohatera: nostalgia i uzależnienie. K. Rylejew wielokrotnie podkreśla, że Wojnarowski tęskni o ziemi rodzonej: И с видом нестерпимой муки, В волненьи сильном он сказал: «О край родной! Поля родные! Мне вас уж боле не видать; Вас, гробы праотцев святыя, Изгнаннику не обнимать¹⁴. Idea o ukraińskim uzależnieniu jako fatalistycznej konstanty kondensuje się w ostatniej scenie poematu: Wojnarowski umiera, a nie używa darowanej mu wolności. K. Rylejew jest ostrożny w komentowaniu dziej rosyjskiej szlachty. Wojnarowski entuzjastycznie mówi, że Piotr I mocą umysłu jest w stanie pokonać wrogów Imperium Rosyjskiego: «Но все усилъя тщетны были: / Их ум Петров преодолел...»¹⁵. Ponadto pisarz odrzuca / zapomina o nieprzyjemnych dla rosyjskiej imperialnej świadomości wydarzeniach, zwłaszcza tych, które wskazują na rosyjską brutalność wobec Ukrainy. Tak, Wojnarowski nie wypowiada się o zamordowaniu Baturyna. Rezydencja Hetmana przedstawiona radosną ziemią, co przejmuje rosyjską uzurpację: «Я из Батурина недавно, – Один из пленных отвечал: – Народ Петра благословлял И, радуясь победе славной, На стогнах шумно пировал; Тебя ж, Мазепа, как Иуду, Клянут украинцы повсюду»¹⁶.

13 Ibidem. – S. 188. 14 Ibidem. – S. 167. 15 Ibidem. – S. 180. 16 Ibidem. – S. 181.

Dwuznacznym jest pogląd K. Rylejewa na rosyjską ekspansję. On unika jej interpretacji jako jednoznacznego dobra, ale za pomocą narracji głównego bohatera określa wątpliwości, czy naprawdę tak źle Ukraińcom pod patronatem cara rosyjskiego: Что случилось с родиной моей? Кого в Петре – врага или друга Она нашла в беде своей?¹⁷ Wątpliwości znikają na końcu poematu. Miller przynosi orędzie o przebaczeniu siostrzeńca hetmana Mazepy. Myśląc o perspektywie uwolnienia Wojnarowskiego on zauważa: ...Лети в родимые края! Там ждут тебя, в стране прекрасной, Благословенье земляков, И круг друзей с душою ясной, И мирный дом твоих отцов!¹⁸ Ukraina koncentruje się w toposach pięknego kraju i spokojnego domu, który optymalizuje jej kolonialną sytuację i umożliwia spekulacje na temat pozytywnego przebywania ziem ukraińskich w składzie Imperium Rosyjskim. Zwracając się do słynnych ukraińskich postaci historycznych pisarz demonstruje swój pogląd w dwóch narracjach: autorski oraz bohaterów-Ukraińców. Wizja autorska utożsamia się z imperium. K. Rylejew dodaje do poematu życiopis Mazepy, napisany przez jego przyjaciela O. Kornilowicza w którym ukraiński hetman prezentowany jako zdrajca, spryciarz: «Замыслив измену, повелитель Малороссии почувствовал необходимость притворства. Ненавидя россиян в душе, он вдруг начал обходиться с ними самым приветливым образом; в письмах своих к государю уверял он более чем когда-нибудь в своей преданности, а между тем потаенными средствами раздувал между козаками неудовольствие против России»¹⁹. Dzieje Mazepy spowodowane nie miłością

wobec Ojczyzny, lecz ze względu na ambicje: «Низкое, мелочное честолюбие привело его к измене»²⁰. Ten sam pogląd możemy znaleźć w komentarzach do pierwszej części poematu: «Между тем коварный Мазепа, завистливый у славе, жадный к богатству, недоверчивый к силе Самуся и Палея, своих соперников, старался очорнить их в глазах Петра Великого»²¹. «Tekst w tekście», który zastosowuje pisarz w poemacie, stwarza pole separacji pomiędzy konstrukcji wstawionymi (wzmianki historyczne O. Kornilowicza, O. Bestuzewa) oraz bezpośrednio poematem, który jest pobudowany

17 Ibidem . – S. 185. 18 Ibidem . – S. 190. 19 Ibidem . – S. 161 . 20 Ibidem . – S. 162 . 21 Ibidem . – S. 196.

na recytacji głównego bohatera. Ta ambiwalencja tworzy przestrzeń, która pozwala K. Rylejewu maskować swoje stanowisko, unikając jednoznaczności w interpretacji ukraińskich prób w zdobyciu niepodległości. Dwuznacznością zostaje wyrażona mowa bohaterów-Ukraińców. Na przykład, Wojnarowski, z jednej strony, wyraża wątpliwości z powodu godności Mazepy: «Не знаю я, хотел ли он / Спасти от бед народ Украйны / Иль в ней себе воздвигнуть трон, – / Мне гетман не окрыл сей тайны»²², z innej on odtwarza mowę hetmana, w której on przyznaje, że może ofiarować własną godność dla Ukrainy: «Но я, но я, пылая мезтью, \ Ее спасаю от оков, \ Я жертвовать готов ей честью...»²³. W słowach Mazepy wyłania się tak że próba pogodzenia swych działań z cesarską odpowiedzią na nie: «И Петр и я – мы оба правы...»²⁴. Dwuznacznością wyróżnia się wyświetlenie ostatnich chwil życia Mazepy. Z mowy Wojnarowicza dowiadujemy się, że Hetman umiera, cierpiąc wyrzuty sumienia. Wtedy on widzi to Koczubej z Iskrą, to Piotra I: Меня и Орлика он звал И, задыхаясь, уверял, что Кочубей видит с Искрой. I dalej: То в ужасе порой с одра Бросался он в мои объятия: «Я вижу грозного Петра! Я слышу страшные проклятья!»²⁵ Ostatnie słowa hetmana w ogóle odczytują się niejednoznacznie. Mazepa mówi «О, Петр! О, родина!»²⁶, co może być traktowane jako pokuta w kontekście poprzednich wyrzutów sumienia albo prognoz strasznej przyszłości dla ziemi ukraińskiej pod rosyjską autokracją. Ponadto jeśli Wojnarowski i mówi o możliwości uwolnienia Ukraińców, to nie spod władzy imperium rosyjskiego, lecz samodzielną: «Уж близок час, близка борьба, / Борьба свободы с самовластьем!»²⁷. W tej frazie istnieje upodobnienie mowy autora z mową bohatera. K. Rylejew – rosyjski dekabrysta wkłada w usta Ukraińca Wojnarowskiego wskazówkę na wydarzenia, które powinni objąć Imperium Rosyjskie – powstanie przeciwko władzy cara. W poemacie przedstawione również recepcję Ukrainy jako idylli pa-triarchalnej. K. Rylejew używając tematu ukraińskiego nie mógł wykroczyć

22 Ibidem . – S. 182. 23 Ibidem . – S. 177. 24 Ibidem . – S. 181. 25 Ibidem . – S. 183. 26 Ibidem . – S. 184. 27 Ibidem . – S. 177.

poza ideę imperialną w akceptacji ukraińskiego świata jako egzotycznie- prowincjalnego, pełnego odpowiedniej cech: Ukraina – przestrzeń niecywilizowanej ziemi; dom ukraiński – uboga chata; lud ukraiński – naturalne i niewykształcone: Под кровом хижины простой; С моей подругой молодой Ни разу мы не разлучались, Среди пустынь, среди степей, В кругу резвящихся детей, На мирном лоне сладострастья С казачкой милою моей Вполне узнал я цену счастья²⁸. Idylliczność życia patriarchalnego podaje się im jako jedyna opcja do istnienia Ukraińców. Zamiast tego, próba zaangażowania się w procesy polityczne prowadzi do autodestrukcji: Wojnarowski, który popiera Mazepę traci swoją żonę. Autor «wraca» ją bohaterowi tylko na wygnaniu. Wojnarowski spotyka żonę, która go szukała i widzi, że jego życie trochę ustala się, zmienia się i stan emocyjny – tłumy się poczucie nostalgii: «Я начал реже тосковать...»²⁹. Autor tworzy paradoksalny efekt kontrastu semantycznego poematu (mitologizacja walki przeciwko rządowi) kontrast treściowy: świat ukraiński – patriarchalnie-idylliczny (przestrzeń szczęśliwej niewoli) oraz zbuntowany (przestrzeń fatalistycznego buntu-zdrady). To prowokuje poczucie, że Ukraińców zawsze czeka strata, jeśli odrzucą status patriarchalny, aby walczyć o swoją wolność. Tak więc w tekstach K. Rylejewa kwestia ukraińska została zamieszczona w kręgu imperialnej dwuznaczności. Autor używa ukraińskiej przeszłości historycznej do mitologizowania walki przeciwko rządowi. Swoją opinię w sprawie o możliwości ukraińskiej niepodległości pozostawia w systemie koordynacji imperialnym: z jednej strony zachęca ukraińskie wyzwolenia spod władzy Polaków, Turków, z drugiej strony, nie dopuszcza możliwości / potrzeby uwolnienia Ukraińców z rosyjskiej ekspansji imperialnej.

28 Ibidem . – S. 176. 29 Ibidem . – S. 187.